

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 274.930.1.(477)

Doi: 10.55315/graphic.1.2021.59-65

Тематична рубрика: історія.

УКРАЇНСЬКІ ПРОТЕСТАНТИ І ЦИФРОВА КУЛЬТУРА

Максим Балаклицький**доктор наук із соціальних комунікацій, професор***Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна**м. Харків, Україна*

EMail: m.balaklytskyi@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7977-5594>**Андрій Шевчук****аспірант кафедри педагогіки та менеджменту освіти***Центральноукраїнський державний педагогічний університет**імені Володимира Винниченка*

EMail: a.shevchuk@ugi.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6328-6657>

Анотація. Український протестантизм в останні десятиліття знайшов сприятливий ґрунт у середовищі інтернет-засобів. Діяльність через інтернет-середовище виявилася успішнішою за реальну активність, оскільки дозволила охопити більші території та масштаби. Інтернет є додатковою опцією до офлайнової дійсності, тому українськими протестантами також сприймається більше як маркетинговий інструмент. У дослідженні розглянуто два аспекти діалогу протестантів із цифровою культурою: освітній та прикладний. Освітній напрямок представлений екуменічною навчальною програмою з цифрового богослов'я, ініційованою протестантами. Цей освітній осередок прагне здолати конфесійні відмінності, запровадивши загальнохристиянський порядок щодо місії й місця церкви у цифровому світі. Прикладний аспект представлений студіями з інтернет-комунікації українських протестантів.

Ключові слова: цифрова культура, медійна активність, український протестантизм.

UKRAINIAN PROTESTANTS AND DIGITAL CULTURE

Maksym Balaklytskyi**doctor of sciences in social communications, professor***V.N. Karazin Kharkiv National University**Kharkiv, Ukraine*

EMail: m.balaklytskyi@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7977-5594>**Andrii Shevchuk****post-graduate student of department of pedagogy and educational management***Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University*

EMail: a.shevchuk@ugi.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6328-6657>

Abstract. Ukrainian Protestantism in recent decades has found fertile ground on the Internet. Activities through the Internet environment proved to be more successful than actual activities, as it was possible to cover larger areas and scales. Although the Internet is an additional option to the offline reality, it is also perceived by Ukrainian Protestants more as a marketing tool. This study examines two aspects of Protestant dialogue with digital culture: educational and applied. The educational direction is represented by the ecumenical curriculum in digital theology, initiated by Protestants. This educational center seeks to overcome confessional differences by establishing a common Christian order regarding the mission and place of the church in the digital world. The applied aspect is presented by studies on Internet communication of Ukrainian Protestants.

Keywords: digital culture, media activity, Ukrainian Protestantism.

Вступ. Із першої половини ХХ століття протестантизм в Україні представлений переважно слов'янськими кадрами і складається із баптистів, п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня [12; 18; 19]. Антитринітарне крило представлено Свідками Єгови, хоча між ними й протестантською більшістю панує взаємне невизнання, і контакти практично відсутні. У пострадянський час в Україні виникло декілька хвиль харизматичного руху, але євангельська більшість дещо дистанціюється від харизматів, а спроби найпопулярніших харизматичних пасторів створювати мегацеркви викликають з боку євангеліків богословський та адміністративний опір [15; 27]. Церква (для українців це переважно православ'я, яке сповідує 80% населення) виконує чимало представницьких функцій, де найважливішою є етнічно-політична: «українець – значить православний». Перебування у складі різних держав і складна політична історія сформували унікальну конфесійну палітру на цих землях, де Україна більше схожа не на Європу з опцією «відвідувати національну церкву або не відвідувати ніякої», а на США, де існує реальний вибір конфесійних моделей [4].

За позицію «церкви номер два» в Україні де-факто змагаються два типи реформованого християнства – греко-католики (близько 10% населення) й (переважно пізні / євангельські) протестанти (близько 2%) [5]. Сучасний пострадянський період вивчення медійної діяльності українських протестантів очікувано почався із огляду й систематизації їхніх здобутків попередніх часів. У цих роботах з історії протестантизму на українських землях конфесійна періодика (або її заміни у періоди, де влада забороняла цим церквам видавничу діяльність) постає як документальне джерело [16; 26; 31]. Згодом протестантська преса або самвидав минулих часів стає і самостійним предметом дослідження: як вияв національної культури [17; 20], прояв опозиційності щодо радянського режиму [24]. Медіатизовані форми діяльності протестантських церков розглядають як етапи суспільної місії [25], прояви самоорганізації вірян, приклади низової ініціативи [34], способи конфесійної репрезентації [32], аналізують їхні богословські й організаційні відмінності [29]. Тому загальноконфесійний огляд віртуалізованої протестантської релігії, яка має місце в Україні є важливим та актуальним напрямом цього дослідження.

Виклад основних матеріалів дослідження. Цифрове богослов'я. Незважаючи на описовий та фрагментарний характер більшості студій про медійну активність українських протестантів, цей фокус дослідження приживається у науковому дискурсі та збагачується за рахунок пошукових наукових напрямів, які реалізуються на кафедрах релігійної журналістики, релігієзнавчих відділеннях та історичних відділах. Новим явищем є протестантське цифрове богослов'я в Україні. Саме ця ніша була найменш розвинутою та досліджуваною з моменту розпаду Радянського Союзу. І це не дивно, оскільки освічені науковці у середовищі українських протестантів почали з'являтися нещодавно, лише в останнє десятиліття спостерігаємо появу дисертаційних досліджень у сфері богослов'я, авторами яких є протестанти. Тому можемо із упевненістю стверджувати, що українське протестантське богослов'я на десятиліття відстало від сучасних світових тенденцій. Те, що для Заходу вже є пройденими етапами, для протестантів-інтелектуалів із України – сферою для ознайомлення і подальших наукових пошуків.

Навесні 2019 року навчальна програма з цифрового богослов'я стартувала в Україні за співробітництва Центру цифрової теології Даремського університету (Великобританія) і двох українських освітніх осередків – освітнього центру «Реаліс», співробітники якого є здебільшого протестантами, і громадської організації «Відкритий православний університет Святої Софії-Премудрості». Викладачі програми визначають цифрову теологію як спроби осмислити теїстичну віру в контексті цифрової культури [36]. They single out some different levels, or waves, of Digital Theology: (1) The use of digital technology to

communicate or teach theology as a traditional academic subject; (2) Theological research enabled by digitality or digital culture; (3) Intentional, sustained and reflexive theologically-resourced engagement with digitality/digital culture; (4) Intentional, sustained and reflexive theologically-resourced engagement with digitality/digital culture. [10, p. 37-39] It seems that Heidi Campbell [1; 2; 3; 6] is perceived as one the leading experts in the field.

Програма складається з чотирьох модульних курсів: теологія, культура і етика; біблійна теологія і культура; сучасні питання християнської етики; цифрові технології і культура. Програма триває більше року. Випускники отримують сертифікат з правом навчатися у магістратурі Даремського університету на базі центру «Реаліс». Автори програми: вчені дослідницького центру цифрового богослов'я Даремського університету (Centre For Digital Theology, Велика Британія) та співробітники християнського центру «Реаліс». Лектори: Пітер Філіпс (Даремський університет, Велика Британія), Йонас Курлберг (Даремський університет, Велика Британія), Стефен Вільямс (Університет Квінс, Ірландія), Георгій Коваленко (Відкритий православний університет, Україна), Сергій Тимченко (християнський центр «Реаліс», Україна). Лекції стосувалися етики й обмежень штучного інтелекту, Біблії у соцмережах, трансгуманізму, позаземних цивілізацій, місія через IT-професії.

Цільова аудиторія: священнослужителі (пастори, священники, місіонери, проповідники, співробітники місії), фахівці у сфері цифрових технологій, релігієзнавці та науковці, а також широке коло християн, які цікавляться впливом цифрового світу на християнство та сучасну проповідь.

Організатори української навчальної програми декларують такі її цілі: надати загальний вступ до цифрового богослов'я як частини більш широкого богословського проекту в його історичному та інтелектуальному розвитку; допомогти студентам у розумінні християнської думки різних традицій в їхньому історичному, соціальному та культурному контексті; допомогти студентам критично оцінювати і розбиратися у діджитал культурі та її впливі на сучасне суспільство; дослідити богословську етику діджитальної культури; зрозуміти, як зміни, що відбуваються в церкві завдяки діджитал культурі, впливають на місію першої.

У центрі уваги навчальної програми перебуває богословська оцінка цифрової культури й пошук спроб християнської місії за цих умов. Організатори намагаються не дати цифровому контексту перевернути, спотворити євангельське послання. «Присутність Бога не обмежується живим спілкуванням. У неживому, цифровому спілкуванні Господь залишається таким самим» [14], - заявляють вони. Цифрове середовище також розглядається і як спосіб практикувати віру: «It is my belief that God is also present in technologies and must speak through them. Technology, then, is redeemed by the presence of God. But if God is in technology, we can encounter God through it» [8].

Й поза цією програмою українські протестанти помічають цифрове середовище й ведуть богословські рефлексії щодо нього.

Студії інтернет-комунікації українських протестантів. На думку Світлани Козиряцької, «починаючи з 2010 р., українські дослідники активно стали приділяти увагу ролі Інтернету в релігійній комунікації, специфіці новин у релігійних інтернет-виданнях України, якості новинної інформації на релігійну тематику у світських мережевих ЗМІ, аналізу медіа-стратегій церкви в Інтернеті відповідно до вчення про комунікацію та її засоби» [22]. До цього часу їхню увагу поглинала церковна преса. А студії радіо і телевізійних публікацій формують меншу групу, тобто наразі це нішевий сегмент.

За оцінкою авторки, «розподіл наукових інтересів (залежно від функцій сучасних релігійних медіа, які чітко проглядаються) або розділяється на три сфери:

1) релігійна журналістика, вивчення якої відбувається в такій системі координат: типологія видань релігійних (конфесійних), їх функції, співвідношення професійної (журналістської) та конфесійної складових у цих виданнях, тобто йдеться про пріоритетність журналістських стандартів або ж конфесійної політики, функціонування етнорелігійних стереотипів у медіасередовищі тощо; 2) PR-стратегії християнських церков крізь призму віртуальних медій і ресурсів; 3) місіонерство та євангелізація в Інтернеті як комунікативні стратегії конфесій» [22].

Більшість студій [28; 30] перелічують конкретні інтернет-видання українських протестантів і називають їхні функції. Загалом функції християнських медіаресурсів розділи на два види: медійні

(інформаційна, комунікаційна (зовнішня і внутрішня комунікація), новинна, ціннісно-регулювальна, рекреативна, створення архівів і депозитаріїв, баз даних, зв'язки з громадськістю, установлення зв'язків між членами громади) та власне конфесійні (місіонерство, евангелізація, катехізація, прозелітизм, координація служб церкви, благовістя, апологетична, трансляція інформації релігійного змісту або тієї, що стосується релігійної діяльності, яка відбувається за межами кіберпростору, згуртування й утримання вірян через формування необхідного інформаційного поля)» [21, с. 30].

У XXI ст. релігійне життя переміщується в інтернет-середовище. Це спричинило сплеск діяльності електронних конфесійних ЗМІ різних видів і зробило їх новими засобами для донесення місії церкви в українському суспільстві.

Світлана Филипчук [35] аналізує протестантські офіційні сайти, соціальні мережі, блогосферу за окресленими Е. Тоффлером ознаками нових медіа: інтерактивність, мобільність, зворотність і можливість взаємозв'язку. Вихід церков в Інтернет надав їм додаткові інструменти для досягнення своїх завдань і мав liberating effect, залучивши велику кількість рядових вірян до оцінки, обговорення, поширення і виробництва релігійного контенту. Це новий форум, який надає для християнських конфесій інтернет-середовище, трансформує традиційні види соціальної та релігійної взаємодії. Зокрема блогінг у соцмережах виводить релігійну інформацію за межі церковного кола, робить її доступною для ширшого, позацерковного загалу, ставить на один щабель офіційні повідомлення і думки неформальних лідерів онлайн-спілкування. Зауважимо, справедливо резюмувала Филипчук, що важливі інновації останніх років – поширення прямих трансляцій у соцмережах Facebook і YouTube, які протестанти роблять частіше від інших конфесій, а також поява заснованих протестантами телеграм-каналів.

Тому можемо сказати, що період Web 1.0 у протестантській комунікації тривав десь до кінця 2000-х. Це були окремі сайти, аудиторія нечисленна, молодіжна, але можливості зворотного зв'язку обмежені. Умовним поворотом до Web 2.0 можна вважати 2013 рік, коли на міжнародному ринку продаж смартфонів перевищив кількість мобільних телефонів, а в Україні почався Євромайдан, який загострив попит на оперативну інформацію.

Since 2018, 4G coverage is being expanded in Ukraine [9], starting with the biggest cities. There were 27.46 million internet users in Ukraine in January 2020. The number of internet users in Ukraine increased by 1.5 million (+5.7%) between 2019 and 2020. Internet penetration in Ukraine stood at 63% in January 2020. The number of mobile connections in Ukraine in January 2020 was equivalent to 139% of the total population—most users own more than one mobile number [11].

Як мінімум із середини 2010-х, соцмережі є основним сектором Інтернету, який використовують релігійні організації України. Після блокування з 2018 року українським урядом російських соцмереж vk.com, ok.ru, mail.ru, yandex.ru та інших українські користувачі перейшли на американські аналоги. The most popular websites in Ukraine in 2020 were (1) google.com, (2) youtube.com, (3) facebook.com, (7) instagram.com [7].

За допомогою нових медіа церква проникає в повсякденне життя суспільства, висловлює свою реакцію та популяризує власні позиції [23, с. 1]. За твердженням Юліани Лавриш, присутність священників у соціальних мережах руйнує стереотипи поділу на «свій» і «чужий» та ілюструє духовенство не як грізних наставників, а навпаки – як наставників-друзів, які так само, як і всі, слухають музику, читають книги, подорожують тощо, це чим значно спрощує їхню комунікацію із широким загалом [23, с. 42].

Нові медіа як інструменти комунікації дозволили релігійним медіа налагодити тісніші взаємини з аудиторією, адже «основною перевагою нових медіа є можливість швидкого зворотного зв'язку та полеміки», – вважає М. Бурдейна [13]. Також вона вбачає у соціальних мережах потенціал ефективного діалогу християнських мовників з аудиторією, широкі можливості зворотного зв'язку, змогу оперативно реагувати на суспільні події. Web 2.0 – це менше технічних обмежень (зокрема умовно безкінечний обсяг інтернет-сторінок і гігабайт відео), ілюстративність і мультимедійність повідомлень.

Поштовх до діалогу церкви й цифрової культури в Україні, на думку Уляни Севаст'янів, зробила саме активність протестантських церков в інтернеті. За її оцінкою, «сайти протестантських течій одразу були достатньо інтерактивними – відкриті форуми і чати для обговорення, місця для спільної молитви, можливість коментувати та впливати на релігійну систему [33, с. 231]. Діалогічність українських

протестанських медіа присутня не лише на рівні окремих відвідувачів та міжконфесійного порозуміння, але й, перш за все, на експертних релігієзнавчих майданчиках.

Поштовх до нового переходу в оцінюванні сфери протестантських мас-медійних явищ засвідчено висновком експертки: «Релігійна діяльність у віртуальному просторі українських священників і прихожан достатньо обмежена у порівнянні з західними тенденціями (кіберрелігії, онлайн-сповіді, віртуальні церкви та онлайн-богослужіння)» [33, с. 233]. Тому на сьогодні Інтернет сприймається як ще один більш глобальний засіб комунікації, який свідчить про початок процесу віртуалізованої-digitalized-релігійності [33, с. 233]. Це, в свою чергу, сприяє зміцненню внутрішніх та зовнішніх комунікативних шляхів.

Висновки. Українські протестанти знайшли в інтернет-середовищі сприятливий ґрунт для своєї діяльності. Інтернет гарно виконує функції доповнення, додатка до офлайнової дійсності. Там зручно обговорювати теми, яким не завжди знаходиться місце в інших соціальних контекстах. Так само там комфортно почуваються різні меншини, й релігійні в тому числі. Егалітарність Мережі, можливість організувати віддане community довкруг найменших богословських і конфесійних відтінків є принадами для протестантських груп.

У цій статті ми розглянули два аспекти діалогу протестантів із цифровою культурою: освітній та прикладний. Освітній напрямок представлений екуменічною навчальною програмою з цифрового богослов'я, ініційованою протестантами. Цей освітній осередок прагне здолати конфесійні відмінності, запровадивши загальнохристиянський порядок денний щодо місії й місця церкви у цифровому світі. Прикладний аспект представлений студіями з інтернет-комунікації українських протестантів. І ще до пандемії коронавірусу інтернет-технології відігравали стратегічну роль у діяльності протестантських церков України, даючи змогу говорити про digitalization of their religiosity, невід'ємну роль цифрових технологій в організації церков і впливі цифрової культури на релігійні практики окремих вірян.

Список використаної літератури

1. Campbell H. The Distanced Church: Reflections on Doing Church Online. OAKTrust. URL: <https://oaktrust.library.tamu.edu/handle/1969.1/187891> (date of access: 14.07.2021).
2. Campbell H. When Religion Meets New Media. Abingdon : Routledge, 2010.
3. Campbell H., Garner S. Networked Theology: Negotiating Faith in Digital Culture. Grand Rapids, MI : Baker Academic, 2016. 186 p.
4. Casanova J. Ethno-linguistic and religious pluralism and democratic construction in Ukraine. Post-Soviet Political Order: Conflict and State Building / ed. by B. A. Rubin, J. Snyder. London, New York, 1998. P. 81–103.
5. Cherenkov M. Protestants and the Ukrainian Greek Catholic Church: In Search of Inclusive Solutions. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe. 2018. Vol. 38, no. 2. 3. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol38/iss2/3> (date of access: 14.07.2021).
6. Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds / ed. by H. Campbell. London : Routledge, 2013. 288 p.
7. Elagina D. Leading websites in Ukraine in October 2020, by share of mobile and desktop visitors. Statista. URL: <https://www.statista.com/statistics/1184630/most-popular-websites-in-ukraine/> (date of access: 13.07.2021).
8. Gordyeyev O. Peter M. Phillips: “The idea of Digital Theology is to look at both digital culture and theology and ask how one speaks to the other”. RISU. URL: https://risu.ua/en/peter-m-phillips-quot-the-idea-of-digital-theology-is-to-look-at-both-digital-culture-and-theology-and-ask-how-one-speaks-to-the-other-quot_n103546 (date of access: 22.07.2021).
9. Government signs a memorandum that will ensure 4G coverage of 90% of Ukraine's territory. Government portal. URL: <https://www.kmu.gov.ua/en/news/uryad-pidpisav-memorandum-shcho-zabezpechit-pokrittya-4g-na-90-teritoriyi-ukrayini> (date of access: 22.07.2021).
10. Phillips P., Schiefelbein-Guerrero K., Kurlberg J. Defining Digital Theology: Digital Humanities, Digital Religion and the Particular Work of the CODEC Research Centre and Network. Open Theology. 2019. Vol. 5, no. 1. P. 29–

43. URL: <https://doi.org/10.1515/opth-2019-0003> (date of access: 22.07.2021).
11. Simon Kemp. Digital 2020: Ukraine. DataReportal. URL: <https://datareportal.com/reports/digital-2020-ukraine> (date of access: 21.07.2021).
12. Wanner C. Communities of the converted: Ukrainians and global Evangelism. Ithaca, NY : Cornell University Press, 2007. 305 p.
13. Бурдейна М. В. Використання нових медіа в релігійній комунікації. Обрії друкарства. 2018. 1 (6). С. 49–57.
14. Гордеев О. “Більше розуміння Бога та людей”. Випускники програми “Цифрове богослів’я” про зміну бачення світу та суспільства. REALIS. URL: <https://realis.org/news/digital-theology-program-reviews/> (дата звернення: 10.08.2021).
15. Заявление старших служителей христианских евангельских церквей Украины по поводу деятельности Сандея Аделаджа, повлекшей за собой негативные последствия для христиан Украины. Институт релігійної свободи. URL: https://old.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=674:1&catid=50:zv&Itemid=78 (дата звернення: 13.07.2021).
16. История евангельско-баптистского движения в Украине. Материалы и документы / сост. С. Головащенко. Одесса : Богомыслие, 1998. 277 с.
17. Ігнатюша А. Протестантська періодика України як суспільно-політичне явище 20-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2009. 20 с.
18. Історія релігій в Україні. У 10 т. / ред. П. Яроцький. Київ-Дрогобич : Сурма С, 2008. Т. 6 : Пізній протестантизм в Україні (п’ятидесятники, адвентисти, свідки Єгови). 632 с.
19. Історія релігії в Україні / ред.: А. Колодний, П. Яроцький. Київ : Т-во «Знання», КОО, 1999. 735 с.
20. Клячков Я. Протестантська преса для українців у Польщі (1918–1939). Збірник праць науково-дослідного центру періодики. 2004. № 12. С. 62–82.
21. Козиряцька С. А. Мережеві християнські видання українського медіапростору : монографія. Запоріжжя : Просвіта, 2017. 192 с.
22. Козиряцька С. А. Релігійна журналістика в Україні: огляд наукових праць. Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. 2018. № 1(33). С. 67–72.
23. Лавриш Ю. Церква у нових медіях України: проблеми і пріоритети комунікацій. Львів : Компанія «Імперіал», 2017.
24. Лахно О. Підпільна видавнича діяльність як прояв опозиційності Спільки церков евангельських християн-баптистів. Наука. Релігія. Суспільство. 2007. № 2. С. 45–51.
25. Мокієнко М. Пізній протестантизм в Україні: інституційний та суспільно-політичний аспекти (1991-2004 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2007. 224 с.
26. Монолатій І. Українсько-німецькі міжконфесійні взаємини на Покутті у висвітленні часопису «Віра і наука». Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. 2001. № 9. С. 141–153.
27. Обращение глав Евангельских Церквей Украины от 25.04.2016, касательно Сандея Аделаджи и Владимира Мунтяна. Киевская Еврейская Мессианская Община (КЕМО). URL: <https://old.kemokiev.org/worldnews/2957-obrashhenie-glav-evangelskih-tserkvej-ukrainy-ot-25-04-2016-kasatelno-sandeya-adeladzhi-i-vladimira-muntyana> (дата звернення: 13.07.2021).
28. Пальчинська М. Віртуалізація у релігійному житті сучасної України (соціально-філософський аспект) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Київ, 2009. 193 с.
29. Петрушкевич М. Конфесійні особливості протестантської комунікативної системи. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. : Культурологія. : Матеріали міжнар. наук. конф., м. Острог, 23 квіт. 2010 р. Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. С. 467–471.
30. Петрушкевич М. Релігійні комунікації: християнський контекст : монографія. Острог : Вид-во НаУОА, 2011. 288 с.
31. Решетніков Ю. Є. Становлення та диференціація евангельського руху в Україні : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11. Київ, 2000. 191 с.
32. Свистунов С. Особенности внешних коммуникаций религиозных организаций: на примере протестантизма. Гуманитарные науки: межвузовский сборник научных статей. Часть I. Караганда,

2009. С. 174–179.

33. Севастьянн У. П. Роль интернета в религиозной коммуникации христианских конфессий Украины. Религия и Коммуникация : материалы VI Международной научно-практической конференции, г. Минск, 18 апр. 2019 г. Минск, 2019. С. 230–233.
34. Слис О. Соціально-політичні і соціокультурні імплікації пізнього протестантизму в процесі трансформації українського суспільства : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11. Київ, 2008. 219 с.
35. Филипчук С. Трансформації нових медіа християнських конфесій України. Схід. 2018. № 5(157). С. 92–98.
36. Цифровое богословие. Что это? Как это? Для чего это?» Сергей Тимченко в Realis Talks #2, 2020. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Cf0nXtsrEQw> (дата звернення: 07.07.2021).